

شناخت، نقد و بررسی
 مصادر، مآخذ و منابع تاریخ‌نگاری در غرب اسلامی
 «فریجه، مغرب و اندلس»

دکتر محمدرضا شهیدی پاک

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

تابستان ۱۳۹۷

شهیدی پاک، محمدرضا، ۱۳۴۱ -
شناخت، نقد و بررسی مصادر، مأخذ و منابع تاریخ‌نگاری در غرب اسلامی «افریقیه، مغرب و اندلس» / محمدرضا
شهیدی پاک. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۷.
ده، ۱۵۴ص: نمودار. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۴۴۰: تاریخ؛ ۱۰۴)
بها: ۹۰۰۰ ریال
فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.
تابنامه: ص. [۱۱۹]-۱۲۶؛ همچنین به صورت زیرنویس.
نمایه.

۱. تاریخ‌نویسی اسلامی - کشورهای اسلامی. الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ب. عنوان.
۱۳۹۷ ۹ / ۳۵ / DS ۳ / ۲۰۱۷۶۷۱
سماره کتبی ۵۱۴۷۴۹۴

شناخت، نقد و بررسی مصادر، مأخذ و منابع تاریخ‌نگاری در غرب اسلامی «افریقیه، مغرب و اندلس»
مؤلف: دکتر محمدرضا شهیدی پاک
ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
صفحه‌آرایی: کاما
چاپ اول: تابستان ۱۳۹۷
تعداد: ۵۰۰ نسخه
لیتوگرافی: سعیدی
چاپ: قم - جعفری
قیمت: ۹۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۳۲۱۱۱۱۰۰ - ۰۲۵ (انتشارات: ۳۲۱۱۱۳۰۰) نمابر: ۳۲۸۰۳۰۹۰.
ص.پ. ۳۱۵۱ - ۳۷۱۸۵ ● تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰
فروش اینترنتی: www.ketab.ir/rihu info@rihu.ac.ir www.rihu.ac.ir

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی [به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و مهار پدیده‌های انسانی] در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی و فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع، شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمین علیه السلام بنیانگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری دفتر همکاری حوزه و دانشگاه را در سال ۱۳۷۰ فراهم ساخت و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جوامع علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار ده‌ها کتاب و نشریه علمی اشاره کرد.

کتاب حاضر برای علاقه‌مندان به دانش تاریخ نگاشته شده است. استادان و دانشجویان رشته‌های تاریخ، تاریخ تمدن ملل مسلمان، در دروس تاریخنگاری، مآخذ و منابع، فلسفه تاریخ، تاریخ اسلام، مغرب و اندلس و مکاتب تاریخنگاری مخاطبان اصلی این اثر هستند.

استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از نویسنده اثر جناب آقای دکتر محمدرضا شهیدی پاک و ارزیابان محترم آقایان سیدت الاسلام والمسلمین دکتر الویری، دکتر محمدعلی چلوونگر و دکتر یونس فرهمند «سنگزای» تشکر نماید.

فهرست مطالب

۱	مقدمه
۳	باب اول: میراث غرب اسلامی در نخستین منابع تاریخ‌نگاری فتوحات اسلامی
۳	فصل اول: انعکاس فتوحات مغرب و اندلس در منابع شرقی
۴	فصل دوم: بازتاب فتوحات مغرب و اندلس در منابع غرب اسلامی
۴	فرع اول: فتوحات‌نگاری غرب اسلامی در منابع افریقیه و مغرب
۴	فرع دوم: آثار فتوحات‌نگاری اندلس
۵	فصل سوم: بازتاب فتوحات مغرب و اندلس در منابع شرق شناسی
۶	فصل چهارم: اثر کلاسیک کتاب تاریخ افتتاح
۶	فصل پنجم: گزارش پراکندگی عرب فتح در اندلس به وسیله ابن حزم: کتاب منازل عرب فتح در اندلس
۹	باب دوم: منابع و مآخذ و تاریخ‌نگاری حکومت ادریسیان
۹	فصل اول: ادریسیان در منابع شرقی و غربی
۱۰	فصل دوم: نسب ادریسیان در منابع
۱۰	فصل سوم: فرهنگ مادی و تمدنی ادریسیان در مآخذ
۱۰	قسم اول: سکه‌های ادریسی
۱۱	قسم دوم: شمشیر و منبر عصر ادریسی
۱۲	قسم سوم: شهرهای ادریسی
۱۲	قسم چهارم: اختلاف در مذهب ادریسیان
۱۲	قسم پنجم: مصادر تاریخ ادریسیان به صورت تاریخ محلی فاس
۱۸	باب سوم: منابع تاریخ‌نگاری دولت اغلی (۱۸۴-۲۹۶ق)
۱۵	فصل اول: مصادر شرق و غرب اسلامی و انعکاس آن در تاریخ دولتی اغلی
۱۵	فصل دوم: دولت اغلی در منابع معاصر، پرونده باز دولت اغلی
۱۶	فصل سوم: میراث مادی اغلبه

باب چهارم: منابع تاریخ‌نگاری عصر امویان اندلس	۱۷
فصل اول: تاریخ‌نگاری دولتی اموی	۱۷
فصل دوم: عنوان‌های اصلی تاریخ‌نگاری عصر اموی اندلس	۱۷
فصل سوم: ابن حزم، مورخ دولت اموی	۱۸
فصل چهارم: کتاب المقتبس فی اخبار الاندلس	۱۹
فصل پنجم: آثار مادی دولت اموی اندلس	۱۹
فصل ششم: سورش‌نگاری اندلس در منابع تاریخ‌نگاری دولتی	۱۹
فصل هفتم: بررسی نای اندلس و مغرب در منابع خاورشناسی	۲۰
فصل هشتم: خوارزمی در مصادر مغرب معاصر امویان	۲۰
فصل نهم: خوارزمی در دوره اموی به وسیله منابع معاصر	۲۱
فصل دهم: تاریخ‌نگاران چهارم در مصادر و منابع مغرب و اندلس	۲۱
باب پنجم: تاریخ‌نگاری فاطمیان در آفریقای شمالی و مغرب	۲۳
فصل اول: تاریخ‌نگاری فاطمیان در مغرب	۲۳
فصل دوم: از منکرین تا معتبین فاطمیان در منابع مغربی	۲۳
فصل سوم: تاریخ‌نگاری دولت‌های وابسته فاطمیان در مغرب در مصادر مفقودشده	۲۴
فصل چهارم: مصادر رسمی تاریخ‌نگاری فاطمیان	۲۴
فصل پنجم: منابع مادی دولت فاطمی	۲۵
فصل ششم: بازتاب تاریخ بربر در عصر زبیری و بنی حماد در کتاب تاریخ سیاسی صحرا در آفریقای شمالی	۲۵
فصل هفتم: میراث فرهنگ و تمدن اسلامی سیسیل در دوره اسلامی	۲۵
قسم اول: سیسیل در مصادر و منابع اسلامی	۲۵
قسم دوم: سیسیل در منابع خاورشناسی	۲۹
قسم سوم: تاریخ محلی سیسیل در مصادر دوره فاطمی و کبکی	۲۹
فرع اول: رنوس تاریخ محلی در تاریخ محلی سیسیل	۲۹
قسم چهارم: چهار گزارش از تاریخ محلی سیسیل در مصادر اسلامی	۳۰
فرع اول: سیسیل‌نگاری در مصادر شرقی و غربی از ابن حوقل، ادریسی، یاقوت، ابن فضل الله	۳۰
فرع دوم: ابن حوقل و پردازش کامل تاریخ محلی در نمونه سیسیل	۳۱
۱. عنوان تاریخ محلی در صورة الارض ابن حوقل	
۲. خط‌نگاری ابن حوقل در خط بلرم	۳
۳. ابن حوقل وصف محلی بازار - آموزش، انسان‌شناسی فرهنگی سیسیل	۱۱
قسم پنجم: تاریخ سیاسی قدرت‌های حاکم، ظهور و 'قول قدرت در سیسیل	۳۲
فرع اول: تنازع دولت‌ها در سیسیل در آینه مصادر غرب اسلامی	۳۲
فرع دوم: فهرست‌نگاری واپان سیسیل در مصادر اسلامی	۳۴
۸. واپان انگلی در صقلیه	۳۵

۳۶	۲. والیان نظامی و سرداران فاضلی صفویه در منابع
۳۶	۳. برخی امیران دولت محلی کلیمان در صفویه (۳۳۷-۴۴۵ق)
۳۷	۴. آشوب و ملوک الطوایفی و آناژشسم اقوام و نفوذ خارجی در صفویه و...
۳۷	۵. ارسال ناوگان فاضلی به سرداری علی و ایوب پسران تمیم صاحب 'فریقیه به صفویه؛
۳۷	۶. تسلیم کامل صفویه به خانواده ترماندی، رجز در سال ۴۸۴ق.
۳۷	قسم ششم: اماکن مقدس و تاریخی سیسیل در مصادر غرب اسلامی
۳۷	فرع اول: مکان‌های باستانی و مساجد سیسیل در مصادر اسلامی
۳۸	فرع دوم: آمار اصناف سیسیل در مصادر غرب اسلامی
۳۸	قسم هفتم: شاهپرس سیسیل در مصادر اسلامی
۳۸	فرع اول: گزارش مصادر اسلامی از فلاسفه روم و یونان در سیسیل
۳۹	فرع دوم: شاهپرس سیسیل دوره اسلامی در مصادر
۴۰	قسم هشتم: تألیفات آب سیسیل در مصادر اسلامی
۴۱	قسم نهم: توفیق معان و کشاورزی سیسیل در مصادر اسلامی
۴۲	قسم دهم: زبان و ریش محلی سیسیل در مصادر اسلامی
۴۲	قسم یازدهم: اخبار راه‌های تاریخی سیسیل، در مصادر اسلامی
۴۳	باب ششم: تاریخ‌نگاری محلی سیسیل نسبت خارجی بنی‌رستم
۴۳	فصل اول: مدخل تاهرت در مصادر اسلامی
۴۳	فصل دوم: تاریخ‌نگاری محلی ابن‌الصغیر، مورخ بنی‌رستم
۴۴	فصل سوم: اخبار فرهنگی بنی‌رستم در مصادر اسلامی
۴۵	فصل چهارم: تاریخ سیاسی بنی‌رستم در مصادر و منابع
۴۶	فصل پنجم: منابع تاریخ‌نگاری خوارج اباضیه در غرب اسلام
۴۷	باب هفتم: تاریخ‌نگاری غرب اسلامی در عصر مرابطین (۴۶۲-۱۰۷۰م-۵۴۱ق/۱۱۴۷م).
۴۷	فصل اول: سیمای اجمالی دولت مرابطین
۴۷	فصل دوم: آغاز دور جدید تاریخ‌نگاری دولتی در غرب اسلامی با ظهور مرابطین
۴۸	فصل سوم: مرابطین در آیینته مصادر مغرب و اندلس
۴۸	فصل چهارم: مرابطین در آیینته مصادر فقه مالکی
۴۹	فصل پنجم: مرابطین در آیینته مصادر ادبیات و دیوان‌های غرب اسلامی
۴۹	۱. الاذخیره نمایانگر ادبیات عصر مرابطین
۴۹	۲. تاریخ‌نگاری دولت مرابطین در دیوان‌های شعر
۵۰	فصل ششم: مرابطین در آیینته ارسطو و مصادر اسناد دوشی
۵۰	الف) کتاب وثایق المرابطین والموحدین
۵۱	ب) وثایق سیاسی عصر مرابطین
۵۲	ج) نامه‌های سیاسی عصر مرابطین

۷۴	فرع اول: تاریخ محلی الانیس المطرب بروض القرقاس فی اخبار منوک المغرب و تاریخ مدینه قاس ...
۷۵	فرع دوم: الذخیره اُسَنیة فی تاریخ الدولة المرینیة ...
۷۵	فرع سوم: الذیل والتکنمة لکتابی الموصول والصلة ...
۷۵	فصل دوم: فهرست نگاری محلی در مصادر مرینی ...
۷۵	قسم اول: مصادر برنامج محلی عصر مرینی ...
۷۶	قسم دوم: تراجم نگاری محلی عصر مرینی ...
۷۶	قسم سوم: تراجم محلی عصر مرینی در کتاب معالم الایمان و روضات الرضوان فی مناقب ...
۷۶	فصل سوم: مصادر عصر دوم مرینی ...
۷۷	فصل چهارم: یادداشت تاریخی نگاری سفرنامه عصر مرینی ...
۷۷	فصل پنجم: تاریخ محلی دولت بنی مرین در مصادر شرقی ...
۷۸	فصل ششم: اسناد و مدارک و نامه های عصر مرینی ...
۸۱	باب دهم: مدرسه تاریخ نگاری افریقیة در دوره حفصی ...
۸۱	فصل اول: سیمای اجمال افریقیة و مراتب حفصیان ...
۸۲	فصل دوم: مقایسه میان غایب حرق اسلانی در وضعیت تاریخ نگاری از قرن هفتم تا دهم هجری ...
۸۳	فصل سوم: زمینه ها و انگیزه های تاریخ نگاری در عهد حفصیان در افریقیة ...
۸۴	فصل چهارم: مدارس تاریخ نگاری اصغر خانیان در جهان اسلام ...
۸۴	فصل پنجم: برآورد کمی آثار تاریخی افریقیة در عصر حفصیان ...
۸۷	فصل ششم: مورخان شاخص عصر حفصیان ...
۸۷	قسم اول، ابن خلدون مورخ سیاستمدار و حاجب دولت حفصیان ...
۸۸	قسم دوم، ابن سعید مغربی ...
۸۹	قسم سوم، در جینی ...
۸۹	فصل هفتم: ابن خلدون مصدر تاریخ نگاری در غرب اسلامی ...
۸۹	قسم اول، مطرح شدن علم تاریخ، نخستین بار از سوی ابن خلدون در دوره حفصی شناخت تاریخ ...
۹۰	قسم دوم، جایگاه علم تاریخ در طبقه بندی علوم، از سنت یونانی تا اسلامی ...
۹۰	قسم سوم، نقد تاریخ نگاری و بیان روش تحقیق در تاریخ ...
۹۱	قسم چهارم، روش عقلی - قیاسی تاریخ نگاری ابن خلدون ...
۹۴	فصل هشتم: رموز تاریخ نگاری عصر حفصیان ...
۹۴	قسم اول: مصادر تاریخ عمومی عصر حفصی ...
۹۵	قسم دوم: تاریخ نگاری رسمی و دولتی، دولت ها در عصر حفصی ...
۹۷	۱. تاریخ الدولین الموحدة والحفصیه ...
۹۷	۲. بغیة الرواد فی ذکر ملوک بنی عبدالواد ...
۹۸	۳. الفارسیة فی مبادئ الدولة الحفصیه ...
۹۸	۴. الادلة البینه النورانیة فی مبادئ الدولة الحفصیه ...

قسم سوم: تاریخ‌نگاری مغرب و اندلس در مصادر سفرنامه‌های افریقیه	۱۰۰
۱. رحله نیجاتی، تاریخ محلی افریقیه	۱۰۰
قسم چهارم: طبقات و تراجم رجال در افریقیه دوره حفصی	۱۰۳
قسم پنجم: جایگاه سیره و معازی رسول خدا ﷺ در تاریخ‌نگاری حفصیان	۱۰۵
قسم ششم: تک‌نگاری درباره شهرها، مناقب و انساب در دولت حفصی	۱۰۶
قسم هفتم: مصادر نسب در تاریخ‌نگاری عصر حفصی	۱۰۷
باب یازدهم: انقلاب در تاریخ‌نگاری اندلس در عصر دولت بنی‌الاحمر	۱۰۹
فصل اول: زمینه‌های استمرار تاریخ‌نگاری در دوره آخر حکومت مسلمانان در اندلس	۱۰۹
فصل دوم: ابن‌خلدون، اندلس، نماد توسعه کمی و کیفی تاریخ‌نگاری	۱۰۹
قسم اول: ردی‌سازان - اجتماعی و آثار ابن‌خطیب	۱۰۹
قسم دوم: تاریخ‌نویسان - کتاب الإحیاء فی أخبار غرناطه و کتاب للمحة البدریة فی أخبار	۱۱۰
قسم سوم: شرح رقم‌نویسان - آثارهای شیعی ابن‌خطیب؛ اهل بیت در آثار دانشمندان اندلس	۱۱۰
قسم چهارم: اعمال الاعمال - سخن بوی‌نیل، الأحلام من ملوک الإسلام و گزارش‌های شیعی	۱۱۲
قسم پنجم: نفاضة الجواب فی عاثة الاعتقاد	۱۱۳
قسم ششم: سفر به شهرهای اندلس - عهد بنی‌الاحمر	۱۱۴
قسم هفتم: سفر به مغرب اقصی	۱۱۴
قسم هشتم: اللمة البدریة فی الدولة النصرية	۱۱۴
فصل سوم: تاریخ‌نگاری میراث اندلس در دوره بنی‌احمر	۱۱۵
قسم اول: انگیزه سیاسی تاریخ‌نگاری اندلس عصر بنی‌احمر	۱۱۵
قسم دوم: صله‌نویسی عصر بنی‌احمر برای حفظ میراث اندلس	۱۱۶
باب دوازدهم: منابع تاریخ‌نگاری مغرب در عصر شرقا	۱۱۷
منابع و ماخذ	۱۱۹
نمایه‌ها	۱۲۷

تولید مآخذ تاریخ اسلام در عهد دولت‌های غرب اسلامی

موضوع این فصل حاضر، تحقیق و بررسی اجمالی مآخذ و مصادر و منابع تاریخی افریقه، مغرب و اندلس است. اجماله بزرگ‌های تاریخ‌نگاری اسلامی، که توجه پژوهشگران و خاورشناسان را به خود جلب کرده است. این دولت‌ها در نظام تشکیلاتی خود، مورخ رسمی داشته‌اند، که تاریخ دولت آنها را تدوین کرده است؛ سوازه؛ پروونسال، باسورث و شماری دیگر از شرق‌شناسان به این مطلب توجه کرده‌اند، پروونسال این حقیقت را درباره دولت سعدی در مغرب اقصی تحقیق کرده و به صورت کتاب مبتنی بر اسناد داده است، او در کتاب مورخو الشرفاء از علاقه پادشاه سعدی، احمد منصور اندلس به این کار یاد کرده است که او در میان کارمندان ادارات عالی تشکیلات حکومتی سرانجام مورخ رسمی دولتی ایجاد کرده و آنها را به ثبت تاریخ، ملزم ساخته بود (پروونسال، ۱۹۷۷، ص ۴۸) که تاریخ دولت‌های اسلامی و خاندان‌های حاکم را بنویسند؛ بخشی از پژوهش حاضر، به بررسی دولت‌های اسلامی پرداخته است که منشأ تاریخ‌نگاری در مغرب و اندلس بوده‌اند.

دولت‌های افریقه، مغرب و اندلس که از آغاز قرن دوم هجری در غرب اسلامی تأسیس شدند، جایگاه و نقش مستقیم در تولید منابع تاریخ‌نگاری داشتند و سبک‌ریزان از تاریخ محلی و تاریخ‌نگاری دولتی را پدید آورده‌اند که در تاریخ‌نگاری اسلامی جایگاهی وسیع دارد؛ مورخانی آثار مورخان رسمی این دولت‌ها که این بخشی از کتاب به گونه‌ای ویژه به آن پرداخته و نشر این دولت‌ها از امویان اندلس و ادرسیان و اغالبه و مرابطین و موحدین و بنی حفص و بنی مرزوق و بنی‌لاحمر و شرفای سعدی و فلالی را در تاریخ‌نگاری دولتی متمایز ساخته و نشان داده است که با توسعه دولت‌ها و تأسیس تشکیلات جدید در غرب اسلامی، تاریخ‌نگاری رو به توسعه داشته است، به‌طوری که ابن‌خلدون و ابن‌خطیب، دو تن از مورخان دولتی که هر دو حایب

(نخست‌وزیر) دولت بنی‌الاحمر و بنی‌حفص بودند. مهم‌ترین آثار کلاسیک در تاریخ‌نگاری اسلامی را عرضه کرده‌اند که در تاریخ‌نگاری جهانی نیز بدانها توجه شده است. کتاب با تاریخ‌نگاری فتوحات آغاز شده است؛ زیرا مورخان دولتی آثار مستقلی درباره فتوحات و والیان اموی و عباسی آنها در غرب اسلامی اختصاص داده‌اند و تا دوره شرفا که اکنون در مغرب کشور راکش حکومت می‌کنند، ادامه یافته است.

محمدرضا شهیدی پاک

قم، زمستان ۱۳۹۶